Downloaded from mail.jih-tabriziau.ir at 12:22 +0330 on Saturday October 24th 2026

Journal of Islamic Crafts, 2024; 8 (2): 63-78

Journal of Islamic Crafts

DOI: http://dx.doi.org/10.61882/jic.8.2.370

Original Paper Open Access

A Study of Material Imagination in a Selection of Sultan Mohammad Naqqash's Works based on the Theory of Gaston Bachelard

Karim Mirzaee[1*], Sajjad FetratiBasmenj[2]

1. Assistant Professor, Faculty of Visual Arts, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran
2. Master's Degree in Art Research, Faculty of Visual Arts, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran

Received: 2025/01/18 Accepted: 2025/03/14

Abstract

Test Sultan Mohammad Naqqash, an outstanding artist of the Safavid period, has left a deep impact on Iranian art by creating beautiful and imaginative works. Gaston Bachelard, a French theorist, emphasizes the connection between artistic imagination and the fundamental elements of nature (water, fire, earth, and wind) and introduces imaginative criticism as a tool for analyzing the hidden layers of imagination in art. This research focuses on the study of four famous paintings of Sultan Mohammad Naqqash, including "The Ascension of the Prophet", "Court of Kiyomarth", "Death of Zahhak", and "Century Celebration" from the perspective of Gaston Bachelard's theory. Therefore, the study seeks to analyze the role of the four elements in selected works of Sultan Mohammad the Painter and identify the dominant element in these works.The emergence of material imagination in Sultan Mohammad's creativity can be attributed to his consideration of the subjects of his paintings, which often reference religious and mythological themes. He has strived to choose the dominant element in his artworks accordingly.These findings interaction between imagination and natural elements is not only a tool for creating art but also a driving force in shaping human and cultural experiences.The soil element is present as the most dominant element in the works of Sultan Mohammad Naqqash and reflects the inner world of the artist and his time.In this way, his works serve not only as visual representations but also as portals to a deeper understanding of life, the universe, and the intricate connections that bind humanity to the natural world.

Keywords:

Sultan Mohammad Naqqash, Fictional Criticism, Gaston Bachelard, Tabriz Miniature School

* Corresponding Author: k.mirzaee@tabriziau.ac.ir

©2024 by the Authours.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

[DOI: 10.61882/jic.8.2.370]

Downloaded from mail.jih-tabriziau.ir at 12:22 +0330 on Saturday October 24th 2026

Introduction

Sultan Mohammad, a prominent artist of the Safavid period, is recognized as one of the leading figures in Iranian painting, whose works epitomize the peak of artistic imagination during this time. His art, reflecting the human psyche, existential dilemmas, and cultural narratives, enriches the artistic landscape of the Safavid era. Notable works such as the paintings "The Ascension of the Prophet," "Court of Kiyomarth," "Death of Zahhak," and "Century Celebration" provides a solid foundation for studying imaginative criticism based on Gaston Bachelard's theory, which pertains to the four fundamental elements. Bachelard, a French philosopher and theorist, argues that artistic and literary imagination is deeply connected to the elemental forces of nature (water, fire, earth, and air) in shaping human mental and subconscious images. Imaginative criticism, considered a branch of literary analysis, aids in the creative exploration of imaginative worlds as well as literary and artistic themes. The study of imaginative criticism through the selected works of Sultan Mohammad , in light of Bachelard's theory, leads to a deeper understanding of these artworks

Methodology

The present study has been conducted using a descriptive-analytical approach, relying on library sources and grounded in Gaston Bachelard's phenomenological framework. The statistical population consists of ten selected paintings by Sultan Mohammad Naqqash, among which four works" The Ascension of the Prophet," "Court of Kiyomarth," "Death of Zahhak," and "Century Celebration" have been chosen due to their thematic range and the presence of the four elements, aligning with Bachelard's theoretical framework for this research. Using this approach, the selected samples have been analyzed according to the aforementioned theory.

Results

The results of this study indicate that the interaction between imagination and natural elements serves not only as a tool for artistic creation but also as a driving force in shaping human and cultural experiences. This interaction is particularly evident in the works of Sultan Mohammad, where he uses natural elements to depict his imaginative world and the context of his time. The element of earth emerges as the most dominant element in Sultan Mohammad's works, symbolizing stability, permanence, and the deep connection between humans and nature. This element provides the viewer with a profound sense of connection with the ground and their ancestors.

Discussion

In the selected works of Sultan Mohammad , including the paintings "Century Celebration," "Death of Zahhak," and "Court of Kiyomarth," the element of water prominently represents life and movement. This element acts not only as a natural force but also as a symbol of the flow of life and dynamism in the artwork. Particularly in "The Court of Kiyomarth, "water occupies the center of the image, enhancing the visual beauty of the piece while also conveying a sense of tranquility and stillness. These characteristics reflect the profound connection between humans and nature, as well as the desire to seek peace in a challenging world. Warm colors such as red and orange are also employed in these works as symbols of fire. These colors evoke feelings of warmth, energy, and joy, especially evident in "The Ascension of the Prophet" and "Century Celebration." In "The Ascension of the Prophet," fire symbolizes light and brightness, representing the ascent to the heavens, while in "Century Celebration," these colors conveys joy and vitality, reflecting the celebration and merriment inherent in Iranian culture. Moreover, the element of earth emerges as the most significant in the selected artworks, contributing to the deep connection between humanity and nature, as well as enhancing the storytelling aspect. Earth symbolizes stability and permanence, serving as the foundation for myths and legendary tales. The intricate compositions created by Sultan Mohammad showcase his profound imagination, demonstrating his ability to depict human emotions and experiences through natural elements. Finally, the element of air, represented by swirling and dynamic clouds, conveys feelings of freedom and liberation. Air symbolizes change and movement, providing the viewer with the sensation that the depicted world is evolving and expanding. This sense of freedom, particularly when combined with other elements like water and earth, creates a more profound impression on the observer. Overall, the four elements in Sultan Mohammad's works, especially with an emphasis on earth, simultaneously illustrate themes of life and death.

Conclusion

In this study, a selection of works by Sultan Mohammad is examined in the context of the interaction between imagination and its relationship with the four fundamental elements.Gaston Bachelard's phenomenological approach, as one of the methods of imaginative criticism, divides imagination into two types: material and formal. This classification helps us better understand how natural elements are employed in Sultan Mohammad 's artworks and what impact they have on his artistic narratives. The presence of the four elements in the examined paintings indicates that Sultan Mohammad predominantly relied on material imagination. This material imagination stems from his imaginative perspective on the Safavid period and his

[DOI: 10.61882/jic.8.2.370]
Downloaded from mail.jih-tabriziau.ir at 12:22 +0330 on Saturday October 24th 2026

inspiration drawn from nature in creating his works. This is particularly evident visually throughout all aspects of his images. The colors, shapes, and compositions in his works effectively contribute to presenting a sensory and imaginative space that immerses the viewer in a unique world. The emergence of material imagination in Sultan Mohammad's works can be traced back to his focus on the subjects of the paintings. These subjects primarily address religious and mythical themes, and he has carefully chosen the dominant elements in his artworks. In the mythological paintings, the element of earth stands out as the most significant visual element, symbolizing the connection between humans and their ancestors. This connection is particularly evident in the historical and cultural contexts of his works, leaving a profound impact on the audience. Conversely, the element of air in the religious painting "The Ascension of the Prophet" symbolizes a sense of liberation and ascension to the heavens. Through the use of clouds in this artwork, Sultan Mohammad depicts movement and freedom, conveying the idea that humans can transcend worldly constraints and ascend to the skies. This representation fosters a deeper insight into themes of life and death in his works, allowing the viewer to reflect on human existence and its meanings. The natural landscapes in Sultan Mohammad 's paintings are designed to evoke tranquility, wonder, and even unrest in the viewer. These works not only showcase visual beauty but also serve as a medium for a deeper understanding of human existence and the surrounding world. The study of imaginative criticism in Sultan Mohammad 's works, centered around Bachelard's theory, illustrates the profound impact of imagination on the artistic creation process and how this is reflected in the artist's oeuvre. This impact is particularly evident through his use of natural elements and his deep imagination in portraying human emotions and experiences. Ultimately, this study helps us understand how art can assist us in gaining a deeper understanding of ourselves and the world around us.

[DOI: 10.61882/jic.8.2.370]
Downloaded from mail.jih-tabriziau.ir at 12:22 +0330 on Saturday October 24th 2026

هنرهای صناعی اسلامی، ۱۴۰۳؛ ۸ (۲): ۷۸-۶۳

هنرهای صناعی اسلامی

DOI: http://dx.doi.org/10.61882/jic.8.2.370

مقاله پژوهشی

دسترسی آزاد

مطالعهٔ نقد تخیل مادی در منتخبی از آثار سلطان محمد نقاش بر اساس نظریهٔ گاستون باشلار

کریم میرزایی*[۱]، سجاد فطرتی باسمنج [۲]

۱. استادیار، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

۲. کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

تاریخ دریافت: 1403/10/29 تاریخ پذیرش: 1403/12/24

چکیده

سلطان محمد نقاش، هنرمند برجستهٔ دوره صفوی، با خلق آثار زیبا و تخیلی، تأثیر عمیقی بر هنر ایرانی گذاشته است. گاستون باشلار، نظریه‌پرداز فرانسوی، بر ارتباط تخیل هنری با عناصر بنیادین طبیعت (آب، آتش، خاک و باد) تأکید می‌کند و نقد تخیلی را به‌عنوان ابزاری برای تحلیل لایه‌های پنهان تخیل در هنر معرفی می‌نماید. این پژوهش به مطالعهٔ چهار نگارهٔ مشهور سلطان محمد نقاش، شامل «معراج پیامبر»، «دربار کیومرث»، «مرگ ضحاک» و «جشن سده»، با تکیه‌بر نظریهٔ گاستون باشلار می‌پردازد. در ابتدا، نظریهٔ تخیل باشلار به‌تفصیل شرح داده می‌شود و سپس آثار یادشده از سلطان محمد نقاش، از این منظر تحلیل می‌شوند. اهداف این پژوهش، تحلیل نقش عناصر اربعه در آثار منتخب سلطان محمد نقاش و شناسایی عنصرِ غالب در این آثار است. جستار حاضر در پی پاسخ به دو سؤال اصلی است: نخست، عناصر اربعه چه نقشی از بُعد بصری در آثار سلطان محمد نقاش دارند؟ دوم، کدام عنصر با غالب‌ترین حضور بصری در این آثار نمایان است؟ این پژوهش با رویکرد کیفی و روش توصیفی- تحلیلی انجام‌شده و شیوهٔ جمع‌آوری اطلاعات با استفاده از اسناد کتابخانه‌ای بوده است. نتایج نشان می‌دهد که تعامل میان تخیل و عناصر طبیعی نه‌تنها ابزاری برای خلق هنر است، بلکه نیروی محرکه‌ای در شکل‌دهی به تجربیات انسانی و فرهنگی به شمار می‌آید. عنصر خاک به‌عنوان غالب‌ترین عنصر در آثار سلطان محمد نقاش حضور دارد و بازتاب‌دهندهٔ دنیای درونی هنرمند و زمانه‌اش است. آثار این هنرمند چیره‌دست حس آرامش و شگفتی را به بیننده منتقل می‌کنند و فراتر از واقعیت‌های عینی قرار دارند.

واژگان کلیدی

سلطان محمد نقاش، نقد تخیلی، گاستون باشلار، مکتب نگارگری تبریز

*مسئول مکاتبات: k.mirzaee@tabriziau.ac.ir

©2024 by the Authours.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

[DOI: 10.61882/jic.8.2.370]
Downloaded from mail.jih-tabriziau.ir at 12:22 +0330 on Saturday October 24th 2026

۱. مقدمه

سلطان محمد نقاش، هنرمند دورهٔ صفوی، ازجمله استادان برجستهٔ نقاشی ایرانی است که آثار وی در این دوره به اوج زیبایی–شناسی و تخیل هنری رسیده است. او با استفاده از تخیل در آثار خود که به روان انسان، معضلات وجودی و روایت‌های فرهنگی می‌پردازد، دنیای هنریِ دورهٔ صفوی را غنی کرده است. آثار مشهور او، همچون نگاره‌های «معراج پیامبر»، «دربار کیومرث»، «مرگ ضحاک» و «جشن سده»، بستر مناسبی برای مطالعهٔ نقد تخیلی بر اساس نظریهٔ گاستون باشلار است که به عناصر چهارگانه اشاره دارد و این چهار اثر سلطان محمد حائز چنین ویژگی‌های است. گاستون باشلار، فیلسوف و نظریه‌پرداز فرانسوی، معتقد است که تخیل هنری و ادبی، ارتباطی عمیق با عناصر بنیادین طبیعت (آب، آتش، خاک و باد) دارد و این عناصر در شکل‌گیری تصاویر ذهنی و ناخودآگاه انسان نقش ایفا می‌کنند. نقد تخیلی که به‌عنوان شاخه‌ای از تحلیل ادبی قلمداد می‌شود، کاوش در جهان‌های تخیلی و مضامین ادبی را به‌صورت خلاقانه تسهیل می‌کند. این نظریه می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای تحلیل لایه‌های پنهان تخیل در آثار سلطان محمد نقاش به کار رود. مطالعهٔ نقد تخیلی بر اساس آثار منتخب سلطان محمد نقاش، یکی از بزرگ‌ترین نقاشان دورهٔ صفوی، در پرتو نظریهٔ گاستون باشلار، به درک عمیق‌تری از این آثار و تجلیات آن‌ها در بستر زمانی و فرهنگی منجر می‌شود. دلیل اهمیت و ضرورت این پژوهش به جهت تشخیص وجود عناصر اربعه در برخی آثار سلطان محمد نقاش در راستای تطبیق آثار مذکور با نظریهٔ گاستون باشلار است؛ بنابراین، منتخبی از آثار او با رویکرد پدیدارشناسانه موردمطالعه قرار خواهد گرفت. اهداف این پژوهش، تحلیل نقش عناصر اربعه و مشخص کردن بیشترین کاربرد عنصر از میان عناصر یادشده، در آثار منتخب سلطان محمد نقاش از دریچهٔ نظریهٔ باشلار است تا دلالت‌های پدیدارشناسی عناصر چهارگانه را در این آثار تبیین کند. در این راستا، پژوهش فوق درصدد پاسخ‌گویی به این سؤالات است: عناصر اربعه (آب، آتش، خاک و باد) چه نقشی از بُعد بصری در آثار منتخب سلطان محمد نقاش بر اساس نظریهٔ نقد تخیلی گاستون باشلار دارند؟ و از میان این عناصر کدام عنصر با بیشترین حضور بصری در این آثار نمایان است؟

این مقاله، نخست به مطالعهٔ پیشینه‌های مرتبط با نظریهٔ باشلار در رابطه با موضوع فوق می‌پردازد و سپس نظریه گاستون باشلار در مورد تخیل شرح داده خواهد شد و با معرفی منتخبی از آثار سلطان محمد نقاش همچون «معراج پیامبر»، «دربار کیومرث»، «مرگ ضحاک» و «جشن سده»، این آثار را در چارچوب نظریهٔ گاستون باشلار تحلیل می‌کند. درنهایت، بامطالعه و تحلیل نگاره‌های یادشده از منظر نقد تخیلی گاستون باشلار، نقش عناصر طبیعی (آب، آتش، خاک و باد) و فراوانی حضور عنصر غالب در آثار منتخب سطان محمد نقاش موردمطالعه قرار می‌گیرد. جستار حاضر در تلاش است تا با استفاده از نظریهٔ نقد تخیلی به تحلیل چهار نگارهٔ یادشده، بپردازد و پیوند میان عناصر طبیعی را در منتخبی از آثار سلطان محمد آشکار کند.

روش پژوهش جستار حاضر به شیوهٔ توصیفی–تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای و بر اساس رویکرد پدیدارشناسانهٔ گاستون باشلار انجام‌گرفته است. جامعهٔ آماری شامل ۱۰ نگارهٔ منتخب از آثار سلطان محمد است که چهار نگاره «معراج پیامبر»، «دربار کیومرث»، «مرگ ضحاک» و «جشن سده»، به جهت طیف موضوعی و حضور عناصر اربعه در نگاره‌های یادشده، بر اساس همسویی با چارچوب نظری باشلار برای مطالعه در این پژوهش تعیین‌شده‌اند. با استفاده از رویکرد فوق، به تحلیل نمونه‌های پژوهشی مطابق با نظریهٔ حاضر اقدام شده است.

۲. پیشینه پژوهش

تحقیقات انجام‌شده در خصوص نظریهٔ نقد تخیلی باشلار بیشتر تبیین‌کنندهٔ متن اشعار در حوزهٔ ادبیات است. در این میان، پژوهش‌های بسیار اندکی در ارتباط با نقاشی ایرانی مطابق با نظریهٔ مذکور صورت گرفته‌اند. در ادامه، به برخی از آن‌ها که با این جستار در ارتباط هستند، اشاره خواهد شد. گاستون باشلار در کتاب‌هایی همچون «شعله شمع» و «روانکاوی آتش» که توسط جلال ستاری ترجمه‌شده‌اند، به‌نقد تخیلی عناصر اربعه، به‌ویژه با تأکید بر عنصر آتش پرداخته است (باشلار، ۱۳۷۸–۱۳۷۷). علی عباسی و دیگران در مقاله‌ای با عنوان «چند سویگی معنایی آتش در معراج نامهٔ تیموری» (۱۳۹۲) که در شمارهٔ ۱۰ نشریهٔ علمی–پژوهشی جلوهٔ هنر به چاپ رسیده است (عباسی و همکاران، ۱۳۹۲) با تحلیل سطوح مختلف تجلّی شعله‌های آتش در معراج نامه استدلال می‌کنند که هنرمند در خلق این آثار، به کشف معانی عمیق‌تری از آتش و کارکردهای معنایی آن و چگونگی تغییر این کارکردها در متن معراج نامه توجه داشته است. سوسن پور شهرام در مقاله‌ای با عنوان «تخیّل ادبی کهن‌الگوی آتش در داستان سیاوش از منظر گاستون باشلار» (۱۳۹۳) که در شمارهٔ ۴ نشریهٔ مطالعات داستانی به چاپ رسیده است (پورشهرام، ۱۳۹۳)، با بهره‌گیری از چارچوب نظری باشلار، به واکاوی جایگاه آتش به‌مثابهٔ عنصری تخیلی–نمادین در این روایت می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که کهن‌الگوی آتش در این داستان بازتابی چندوجهی از پیچیدگی‌های انسانی و فرهنگی، نماد قهرمانی و ایثار و تجلّی چالش‌ها و

[DOI: 10.61882/jic.8.2.370]
Downloaded from mail.jih-tabriziau.ir at 12:22 +0330 on Saturday October 24th 2026

تنش‌های درونی شخصیت‌ها است. همچنین مقالهٔ «تطبیق عنصر خیال در متن و نگارهٔ‌های خاوران‌نامه با رویکرد بر نقد تخیلی گاستون باشلار» (۱۳۹۳) توسط اعظم حاج حسنی و فتانه محمودی نوشته‌شده که در شمارهٔ ۱ نشریه نامه فرهنگستان منتشرشده است (حاج حسینی و محمودی، ۱۳۹۳). این پژوهش نشان می‌دهد که عنصر خیال با نظریات باشلار همخوانی دارد و این امر در روایت، تصویرگری، ایجاد فضایی نمادین و تخیلی خاوران نامه نقش کلیدی ایفا می‌کند. حمیده حرمتی و رؤیا رضاپورمقدم در مقالهٔ «تحلیل ادبی و هنری رؤیا در متن و نگارهٔ داستان خواب دیدن توس، سیاوش را از منظر نقد تخیلی گاستون باشلار» (۱۳۹۸) که در نشریهٔ پژوهش‌نامه فرهنگ و ادب شماره ۲، به چاپ رسیده است (حرمتی و رضاپور، ۱۳۹۸)، با توجه به نظریات گاستون باشلار، رؤیاها را به‌عنوان تجلّی خیال و تخیّل انسانی در نظر گرفته و به‌عنوان پل ارتباطی میان واقعیت و تخیل مطرح کرده‌اند. سهراب سعیدی درمقاله‌ای با عنوان «بررسی عناصر چهارگانه آب، باد، خاک و آتش در شعر عنصری» (۱۳۸۷) که در شمارهٔ ۴۴ نشریهٔ پژوهش‌نامهٔ اورمزد نگاشته شده است، به تحلیل نقش هر یک از این چهارعنصر (آب، باد، خاک و آتش) در شکل‌گیری مضامین شعر عنصری پرداخته است (سعیدی، ۱۳۸۷). عناصر چهارگانه در شعر عنصری، نشان‌دهندهٔ ارتباط عمیق انسان با طبیعت و جهان پیرامون او است. به‌طورکلی، بررسی این عناصر در شعر عنصری، پیوند میان طبیعت و ادبیات را آشکار می‌سازد. علی باقر طاهری نیا و دیگران در مقالهٔ «عنصر آب در قصیده یتوهج کنعال عزالدین مناصره، بر اساس روش نقدی گاستون باشلار» (۱۳۹۱) که در شمارهٔ ۲، نشریهٔ نقد ادب معاصر عربی منتشرشده است، به تحلیل تصاویر شاعرانهٔ مربوط به آب‌های جاری، ایستاده و پاک در شعر پرداخته و تأثیر آن‌ها را بر خلق حس و عاطفه در متن، موردمطالعهٔ قرار داده‌اند (طاهری نیا و همکاران، ۱۳۹۱). آب به‌عنوان نمادی از زندگی و طراوت، در این تصاویر به‌خوبی تجلی‌یافته و آب تجارب انسانی را به تصویر می‌کشد و به بحران کم‌آبی در سرزمین مستقل فلسطین اشاره دارد. در ششمین همایش پژوهش‌های ادبی، اسماعیل فروزان کیا و ابراهیم استاجی در مقاله‌ای تحت عنوان «تجلی آتش در اساطیر و ادیان» (۱۳۸۹) بیان کرده‌اند که آتش در بسیاری از فرهنگ‌ها به‌عنوان نماد زندگی، خلاقیت و پاکی شناخته می‌شود. این عنصر هم‌زمان می‌تواند نمایانگر ویرانی و خطر نیز باشد (فروزان کیا و استاجی، ۱۳۸۹). آتش به‌عنوان یک عنصر فرهنگی و اسطوره‌ای، نه‌تنها در زندگی روزمرهٔ مردم، بلکه در شکل‌دهی به باورها و ارزش‌های انسانی تأثیرگذار است و در بسیاری از جوامع به‌عنوان نماد قدرت و تغییر شناخته می‌شود. به‌طورکلی این جستار، به جایگاه آتش در ادبیات و فرهنگ‌های مختلف پرداخته و اهمیت آن را در شکل‌گیری هویت‌های انسانی و اجتماعی برجسته می‌کند. مهری امینی ثانی، زهره سادات شمشیر گران و کیمیا امینی در مقالهٔ خود با عنوان «اتّحاد تخیّل دوگانهٔ هوا و خاک در قصاید ناصرخسرو بر اساس نقد ادبی گاستون باشلار» (۱۳۹۴) که درهمایش حکیم ناصرخسرو قبادیانی دورهٔ ۱، ارائه شد، به بررسی این دو عنصر پرداخته‌اند. در این پژوهش، هوا به‌عنوان نماد خیال و روح و خاک به‌عنوان نماد واقعیت و جسم، تحلیل‌شده است (امینی ثانی و همکاران، ۱۳۹۴). این دو عنصر در شعر ناصرخسرو به‌عنوان نمادهای متضاد، اما مکمل یکدیگر بازنمایی می‌شوند. بر اساس چارچوب نظری گاستون باشلار، پژوهش حاضر به تحلیل شیوه‌های تجلّی این عناصر دوگانه در قصاید ناصرخسرو پرداخته است. در پایان‌نامه‌ای با عنوان «نقد تخیّلی عنصر آب در تطبیق سروده‌های نیما یوشیج و بدرشاکر السیاب بر اساس نظریهٔ گاستون باشلار» (نوشتهٔ فاطمه صبیری، ۱۳۹۷)، پژوهشگر به تحلیل عنصر آب در آثار این دو شاعر پرداخته است. در این پژوهش، با بررسی نمونه‌های منتخب از هر یک از این شاعران، علل و عوامل مؤثر بر کاربرد این عنصر شناسایی‌شده و تقابل‌های دوگانه‌هایی مانند خشک‌سالی و حاصلخیزی، تاریکی و روشنایی تحلیل‌شده است (صبیری، ۱۳۹۷). با در نظر گرفتن نتایج مطالعات قبلی در خصوص عناصر اربعه بر اساس نظریهٔ باشلار، می‌توان اظهار کرد که وجه تمایز پژوهش حاضر در دو مؤلفهٔ زیر است:

۱. بهره‌گیری از رویکرد پدیدارشناسی نقد تخیلی گاستون باشلار در به‌کارگیری عناصر اربعه در منتخبی از آثار سلطان محمد نقاش.

۲. تعیین و تبیین پرکاربردترین عنصر از میان چهارعنصر آب، باد، خاک و آتش در این آثار.

۲-۱. نظریهٔ تخیل گاستون باشلار

گاستون باشلار (Gaston Bachelard) فیلسوف و نظریهٔ پرداز ادبی فرانسوی، بر اهمیت تخیّل در شکل دادن به آگاهی انسان تأکید داشت. او دو نوع تخیل را متمایز می‌سازد: «تخیّل رسمی» و «تخیّل مادی» که هر دو در طبیعت و در ذهن به‌صورت فعال حضور دارند. تفاوت این تخیل‌ها در این است که تخیل رسمی به دنبال ظهورهای مدرن و نمودهای متنوع است، درحالی‌که تخیل مادی علاقه‌مند به عناصر ثابت است (باشلار، ۱۳۹۶: ۱۵-۱۳). تمرکز اصلی باشلار بر «تخیّل مادی» بود. وی، نظریهٔ تخیّل خود را بر پایهٔ تأثیر عناصر طبیعی بنا نهاد که تجارب بشر را به چهارعنصر بنیادین متصل می‌کند: آب، آتش خاک و باد عناصری که بر

[DOI: 10.61882/jic.8.2.370]
Downloaded from mail.jih-tabriziau.ir at 12:22 +0330 on Saturday October 24th 2026

ناخودآگاه انسان تأثیر می‌گذارند. او معتقد بود، هنرمندان (به‌ویژه شاعران، زیرا باشلار تخیل را بیشتر در شعر موردمطالعهٔ قرار داده است) این عناصر را از طریق تخیّل، به زبان تصویری و شاعرانه ترجمه می‌کنند. او در تلاش بود تا علم را با شعر آشتی دهد وی، بیشتر تحت تأثیر عقاید یونگ قرار داشت و برای خیال و تخیّل اهمیت ویژه‌ای قائل بود (باشلار، ۱۳۷۸: ۵۱).

در مرحلهٔ اول نقد تخیلی باشلار که بیشتر در شعر مورداستفاده قرار می‌گیرد، شاعر و هنرمند در جستجوی بنیان‌های صور خیالی برآمده از عناصر اربعه هستند. در ادامه، قوهٔ تخیّل هر آنچه را که غیرضروری است، حذف می‌کند تا به بنیاد تصویرهای خیالی دست یابد که همواره تمایل به برعکس نشان دادن خوددارند (باشلار، ۱۳۹۶: ۳۴۵). گاستون باشلار تخیّل را به‌عنوان نیرویی اساسی در آگاهی انسان می‌داند، نیرویی که به افراد اجازه می‌دهد تا از واقعیت مادّی فراتر روند و قلمروهای غیرمادی اندیشه و احساسات را کشف کنند (پورشهرام، ۱۳۸۸: ۱۰۳). باشلار، در نقد تخیّلی پدیدارشناسی، رؤیاپردازی شاعرانه را به‌عنوان وسیله‌ای برای دستیابی به حقایق عمیق‌تر دربارهٔ هستی معرفی می‌کند. استدلال باشلار بر این است که هنر و ادبیات، به‌عنوان محصولات تخیّل، صرفاً تقلیدی نیستند، بلکه دگرگون‌کننده هستند. باشلار تخیل را نه صرفاً بازنمایی واقعیت، بلکه بازآفرینی آن از دریچهٔ ناخودآگاه و تجربه‌های عاطفی می‌داند و به تضاد مادّی و پدیدارشدن تصویرهای مادی توجه دارد یا به عبارتی، او به تضاد در مفهوم دوگانگی هر یک از عناصر اربعه با دید خیر و شر توجه دارد (باشلار، ۱۳۷۸: ۱۴۲–۱۴۰). در این دیدگاه، تخیّل هنری با اسطوره‌ها، رؤیاها و خاطرات جمعی پیوندی عمیق دارد. مفهوم باشلار از «تخیّل مادی» بر این تمرکز دارد که چگونه عناصر اربعهٔ آب، آتش، خاک و باد، به‌عنوان لنگرهای نمادین در ادبیات عمل می‌کنند و مبنایی پدیدار شناختی برای کاوش در تجربه انسانی فراهم می‌کنند. آن‌ها جهان‌های جدیدی را خلق می‌کنند که با ناخودآگاه و روان جمعی طنین‌انداز می‌شود. از این منظر، نگارهٔ‌های منتخب سلطان محمد نقاش، با توجه به غنای فرهنگی، ادبی و عناصر طبیعی‌شان، یکی از بهترین بسترها برای تحلیل تخیّلی بر اساس نظریهٔ باشلار محسوب می‌شوند. در این پرتو، نقاشی‌های سلطان محمد نقاش را می‌توان مناظر خیال‌انگیزی دید که در آن منظره‌های معنوی، اسطوره‌ای و تاریخی برای فراتر رفتن از مرزهای زمانی و مکانی همگرا می‌شوند.

۲-۲. عناصر اربعه بر اساس نظریهٔ تخیل باشلار

عناصر اربعه به‌عنوان سازنده‌های اصلی حیات بشری، همواره موردتوجه شاعران و هنرمندان بوده‌اند. گاستون باشلار با بررسی تأثیر ژرف این عناصر بر ساحت تخیّل شاعرانه نشان می‌دهد که هر یک از این عناصر، بیانگر حالات و کیفیات خاصی در بازتاب تخیّلی هنرمندان است که در قالب شعر و آثار هنری متجلی می‌شود.

۲-۲-۱. عنصر آب

باشلار در کتاب «آب و رؤیاها»، آب را نمادی از تخیّل سیال و رؤیایی می‌داند (Bachelard, 1942, p. 6). وی، عنصر آب را دارای وجهی دوگانه می‌داند یا به‌عبارت‌دیگر، آب نشان از مرگ یا زندگی است (باشلار، ۱۳۷۷: ۳۴). در نقد «دنیای خیال» باشلار، آب‌های بی‌تحرک، نمودی از ویرانی و مرگ به‌حساب می‌آیند، درحالی‌که آب‌های روان و سیال نمایانگر حیات وزندگی هستند. همچنین، آب‌های عمیق و سطحی به ترتیب نشان‌دهندهٔ غنا و فناپذیری هستند. ازنظر او، تخیّل مادّی آب در آب‌های زلال و بهاری و جریان دار، تنها به سطح عنصر محدود می‌شود و به شاعر (صورتگر) اجازه نمی‌دهد که به عمق مادّه نفوذ کند؛ بنابراین، برای آنکه آب به این نیرو دست پیدا کند، ناگزیر است تا به‌صورت سنگین، کدر و عمیق شود (تحویل‌داری، ۱۳۸۴: ۶۹–۵۴). نقاش، برای بیان انواع مختلف آب در مفهوم خود ناگزیر است که با الهام گرفتن از عنصر رنگ، مفاهیم خیالی این عنصر را در بستر نقاشی ایجاد نماید.

۲-۲-۲. عنصر آتش

در نسخه‌های نگارگری، آتش به‌عنوان ابزاری برای به تصویر کشیدن روایت‌های اسطوره‌ای و رویدادهای تاریخی به کار می‌رود. شعله‌های آتش می‌توانند نماد لحظات دگرگونی، مداخله‌های الهی یا روح پایدار مردم ایران در دورهای مختلف باشند. این تصاویر، نه‌تنها زیبایی بصری را به همراه دارند، بلکه حامل عمق معنایی و غنای تاریخی نیز هستند (حریری و چاوشی، ۱۴۰۲: ۱۴۶). آتش، نخستین شیء و پدیده‌ای است که ذهن بشر به آن اندیشیده است، چراکه برای انسان‌های پیش‌ازتاریخ، از میان تمامی پدیده‌ها، تنها آتش است که شایستگی خاصی دارد. این عنصر نه‌تنها منبع نور و گرما بود، بلکه به‌عنوان نمادی از زندگی و تحول در نظر گرفته می‌شد (باشلار، ۱۳۷۸: ۱۵۰). به اعتقاد باشلار تمامی عناصر موجود در یک متن ادبی، نیازمند حضور اندکی از عنصر آتش برای جان‌بخشی به آن است (خطاط، ۱۳۸۲: ۴۷–۴۶).

[DOI: 10.61882/jic.8.2.370]
Downloaded from mail.jih-tabriziau.ir at 12:22 +0330 on Saturday October 24th 2026

۲-۲-۳. عنصر خاک

در نظریهٔ گاستون باشلار، عنصر خاک به‌عنوان یکی از چهارعنصر اصلی طبیعت، نقش مهمی در تخیّل و ادبیات ایفا می‌کند. باشلار به مطالعهٔ عمیق دربارهٔ این عنصر پرداخته و آن را به‌عنوان نمادی از ثبات، ریشه‌داری و ارتباط با زمین و طبیعت معرفی می‌کند (Bachelard, 1943, p. 22). او معتقد است که خاک به‌عنوان یک عنصر مادّی، می‌تواند احساسات و تصورات عمیق انسانی را برانگیزد و به‌نوعی، نمایانگر هویت و تعلق انسان به زمین است. از دیدگاه باشلار، خاک نه‌تنها به‌عنوان یک عنصر فیزیکی، بلکه به‌عنوان یک نماد فرهنگی و معنوی نیز اهمیت دارد. او به تأثیرات روان‌شناختی و فلسفی خاک بر تخیّل و هنر اشاره می‌کند و آن را به‌عنوان یک منبع الهام برای شاعران و نویسندگان معرفی می‌نماید (Bachelard, 2002, p. 28-31).

۲-۲-٤. عنصر باد

گاستون باشلار در نظریه‌های خود به عنصر باد به‌عنوان یک نماد مهم در تخیّل و ادبیات اشاره می‌کند. باد، به‌عنوان موجودی نادیدنی و نامرئی، نمایانگر آزادی، حرکت و تغییر است. او باد را به‌عنوان تجلّی روح وزندگی در نظر می‌گیرد، چراکه وجود و حرکت آن تأثیر عمیقی بر دیگر عناصر دارد (باشلار، ۱۳۷۸: ۳۵). باشلار بر این باور است که باد نه‌تنها عنصر فیزیکی، بلکه سمبل احساسات و افکار انسانی نیز هست. این عنصر با نامرئی بودنش، نماد استحاله و دگرگونی محسوب می‌شود و به انسان‌ها این امکان را می‌دهد که به دنیای تخیّل و رؤیاها وارد شوند. او همچنین تأکید می‌کند که باد، به‌ویژه در مواجهه با محدودیت‌های دنیای مادی، می‌تواند مظهر و تجلی حقیقت باشد. در کل، باد در اندیشهٔ باشلار، به‌عنوان نیرویی خلاق و الهام‌بخش، نقش کلیدی در شکل‌گیری هنر و ادبیات ایفا می‌کند (باشلار، ۱۳۷۸: ۱۴-۱۲).

۲-۲-۵. سلطان محمد نقاش و تخیّل هنری در نگارگری ایرانی

سلطان محمد، به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین نقاشان مکتب تبریز دوم، توانست نگارگری ایرانی را به اوج خلاقیت و زیبایی‌شناسی برساند. نگاه او به فضا، رنگ، حرکت و ترکیب‌بندی در نگارهٔهایش، فراتر از بازنمایی صرف داستان‌ها و روایات، نوعی تخیّل شاعرانه (هنری) و اسطوره‌ای را به نمایش می‌گذارد. بینش تخیلی او بامهارت در کاربرد عناصر چهارگانه (آب، آتش، خاک، باد) در آثارش همراه است.

۲-۲-٦. معرفی نگارهٔ‌های سلطان محمد بر اساس عناصر اربعه ازنظر باشلار

نگارهٔ‌های «معراج پیامبر»، «جشن سده»، «مرگ ضحاک» و «دربار کیومرث»، هرکدام نمونه‌ای از هنر تخیلی و اسطوره‌ای سلطان محمد نقاش هستند که می‌توان از منظر نظریهٔ باشلار آن‌ها را تحلیل کرد. در این آثار، عناصری چون آتش، آب، زمین و آسمان، با تخیّل هنری هنرمند ترکیب‌شده و جهانی فراطبیعی و اسطوره‌ای آفریده‌اند.

۲-۲-٦-۱. معراج پیامبر

نگارهٔ «معراج پیامبر» یکی از شاهکارهای تخیّلی-مذهبی سلطان محمد نقاش است که در آن، صعود پیامبر اسلام به آسمان با عناصر نور، آتش و باد به تصویر کشیده شده است (شکل ۱). در این اثر، تخیّل هنری سلطان محمد در به‌کارگیری رنگ‌های درخشان و ترکیب‌بندی پیچیده، فضایی رؤیایی و فراطبیعی ایجاد کرده است. باشلار، در نظریهٔ خود، نور و آتش را نماد صعود روحانی و تخیّل شاعرانه می‌داند (باشلار، ۱۳۷۸: ۲۱). در این نگارهٔ، نور و شعله‌های آتش که پیامبر را احاطه کرده‌اند، نمادی از حرکت به‌سوی تعالی و رهایی از محدودیت‌های زمینی هستند. رنگ‌های طلایی و آبی نیز احساس بی‌کرانگی و عظمت را القا می‌کنند. حضور عناصر آتش و باد در این نگارهٔ به این صورت مشهود است که هالهٔ آتشین به دور سر پیامبر و جبرائیل بیشتر نمایان شده و جهت‌گیری ابرهای پیچان در سمت پایین تصویر به‌گونه‌ای است که انگار با حرکت باد خود را نشان می‌دهند. در نگارهٔ موردبحث، فقدان عناصر آب‌وخاک ظهور کرده است. بیشترین فراوانی عناصر اربعه از دید بصری در این نگارهٔ، عنصر باد است که پیامبر اسلام سوار بر براق در بالای ابرها قرارگرفته و به تصویر کشیده شده است (جدول ۱).

[DOI: 10.61882/jic.8.2.370]
Downloaded from mail.jih-tabriziau.ir at 12:22 +0330 on Saturday October 24th 2026

شکل ۱. معراج پیامبر، خمسهٔ نظامی، موزهٔ بریتانیا (Azhand, 2006, p. 169).

Figure 1. The Ascension of the Prophet, Khamsa by Niẓāmī, British Museum(Azhand, 2006, p. 169).

جدول ۱. به‌کارگیری عناصر اربعه در نگارهٔ «معراج پیامبر»

Table 1. The use of the four elements in the painting "The Ascension of the Prophet"

عناصر اربعه	آب	آتش	خاک	باد
عناصر به‌کاررفته در نگارهٔ معراج پیامبر				
بیشترین حضور بصری در نگارهٔ معراج پیامبر		باد		

۲-۲-۶-۲. جشن سده

نگارهٔ «جشن سده»، تجلّی شادی و شکوه در فرهنگ ایرانی است (شکل ۲). در این اثر، آتش به‌عنوان نماد زندگی، گرما و نور، مرکزیت بصری دارد. سلطان محمد نقاش با بهره‌گیری از رنگ‌های گرم وزنده، حس شعف و سرزندگی را به بیننده منتقل می‌کند. آتش نه‌تنها نماد تخریب، بلکه نمادی از خلاقیت و بازآفرینی است (Bachelard, 1964, p. 18-15). در این نگارهٔ، آتش به‌عنوان نمادی از پیروزی نور بر تاریکی وزندگی بر مرگ، تخیل اسطوره‌ای ایرانی را به تصویر می‌کشد. در نگارهٔ حاضر پیوندی بین عناصر اربعهٔ آب، آتش، خاک و باد برقرار است. مطالعهٔ دقیق اثر نشان می‌دهد که این عناصر با درجات مختلفی از تأکید بصری در این نگارهٔ تجلی‌یافته‌اند و سلسله‌مراتب حضور عناصر به ترتیبِ خاک، آتش، باد و آب است. صخره به‌عنوان نماد بارز عنصر خاک، بیشترین حضور بصری را در میان عناصر چهارگانه به خود اختصاص داده است. آتش که در مرکزیت تصویر قرارگرفته، از طریق ارتباط با باد (که شرط لازم برای بقای آن است) تقویت می‌شود. حضور باد در اثر از دو طریق در این نگارهٔ قابل تداعی است: نخست با نمایش ابر در گوشهٔ سمت چپ نگارهٔ و دوم از طریق پیچوتاب در شاخه‌های درختان. در مقابل، عنصر آب با کمترین بسامد حضور، تنها بخش کوچکی از پایین نگارهٔ را اشغال کرده است (جدول ۲).

[DOI: 10.61882/jic.8.2.370]
Downloaded from mail.jih-tabriziau.ir at 12:22 +0330 on Saturday October 24th 2026

شکل ۲. جشن سده، شاهنامهٔ طهماسبی، موزهٔ متروپولین (Canby, 2011, p. 29).

Figure 2. Century Celebration, Shahnameh of Tahmaspi, Metropolitan Museum (Canby, 2011, p. 29).

جدول ۲. به‌کارگیری عناصر اربعه در نگارهٔ «جشن سده»

Table 2. The use of the four elements in the painting "The Century Celebration"

عناصر اربعه	آب	آتش	خاک	باد
عناصر به‌کاررفته در نگارهٔ جشن سده				
بیشترین حضور بصری در نگارهٔ جشن سده		خاک		

۲-۲-۶-۳. مرگ ضحاک

نگارهٔ «مرگ ضحاک»، روایتگر یکی از مهم‌ترین اسطوره‌های شاهنامه است. در این اثر، تضاد میان تاریکی (ضحاک) و روشنایی (کاوه و فریدون) با استفاده از رنگ‌ها و ترکیب‌بندی به نمایش درآمده است (شکل ۳). زمین و کوه به‌عنوان عناصر طبیعی، نقش مهمی در پیشبرد روایت دارند. باشلار، زمین را نمادی از پایداری و مقاومت می‌داند (باشلار، ۱۳۷۸: ۴۱-۴۰). در این نگارهٔ، کوه به‌عنوان صحنهٔ رخداد، تجلی‌گر مبارزه میان نیروهای خیر و شرّ است. سلطان محمد با استفاده از تخیّل هنری، این مبارزه را به‌گونه‌ای به تصویر کشیده که بیننده، حس حضور درصحنه را تجربه می‌کند. در نگارهٔ حاضر به جزء عنصر آتش، سه عنصر آب، خاک و باد نیز حضور دارند. پیوستگی عناصر یادشده در ابرهای پیچان در بالای تصویر نمودی از عنصر باد است و عنصر آب در این نگارهٔ از دل صخره‌ها به پایین سرازیر شده است. عنصر غالب از بُعد بصری در این اثر، خاک است و عناصر باد و آب در جایگاه‌های بَعدی قرارمی‌گیرند (جدول ۳).

جدول ۳. به‌کارگیری عناصر اربعه در نگارهٔ «مرگ ضحاک»

Table 3. The use of the four elements in the painting "The Death of Zahhak"

عناصر اربعه	آب	آتش	خاک	باد
عناصر به‌کاررفته در نگارهٔ مرگ ضحاک				
بیشترین حضور بصری در نگارهٔ مرگ ضحاک		خاک		

[DOI: 10.61882/jic.8.2.370]
Downloaded from mail.jih-tabriziau.ir at 12:22 +0330 on Saturday October 24th 2026

شکل ۳. مرگ ضحاک، شاهنامهٔ طهماسبی، موزهٔ متروپولین (Canby, 2011, p. 38).

Figure 3. Death of Zahhak, Shahnameh of Tahmaspi, Metropolitan Museum (Canby, 2011, p. 38).

۲-۲-٦-٤. دربار کیومرث

نگارهٔ «دربار کیومرث» یکی از زیباترین آثار به‌جامانده از سلطان محمد نقاش است که شکوه و عظمت پادشاه ایرانی را به تصویر می‌کشد. در این اثر، طبیعت، حیوانات و رنگ‌های زنده، فضایی آرمانی و اسطوره‌ای خلق کرده‌اند (شکل ۴). باشلار، معتقد است که تخیّل هنری می‌تواند طبیعت را به جهانی رؤیایی و شاعرانه تبدیل کند (باشلار، ۱۳۷۸: ۴۰). در این نگارهٔ، سلطان محمد با ترکیب عناصر طبیعت (آب، خاک و باد) و انسان، جهانی هماهنگ و ایدئال را به تصویر کشیده است که ریشه در اسطوره‌های ایرانی دارد (جدول ۴). در این تصویر همچون نگارهٔ «مرگ ضحاک» تنها، عنصر آتش به‌کاررفته گرفته نشده است.

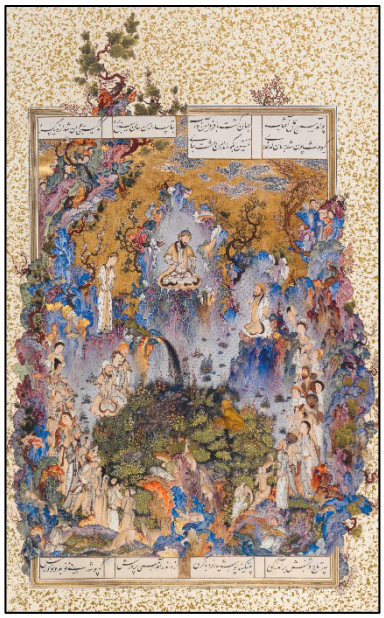

شکل ٤. دربار کیومرث، شاهنامهٔ طهماسبی، موزهٔ بریتانیا (Canby, 2011, p. 27).

Figure 4. Court of Kiyomarth, Shahnameh of Tahmaspi, British Museum (Canby, 2011, p. 27).

[DOI: 10.61882/jic.8.2.370]
Downloaded from mail.jih-tabriziau.ir at 12:22 +0330 on Saturday October 24th 2026

جدول ٤. به‌کارگیری عناصر اربعه در نگارۀ «دربار کیومرث»

Table 4. The use of the four elements in the painting "The Court of Kiyomarth "

عناصر اربعه	آب	آتش	خاک	باد
عناصر به‌کاررفته در نگارۀ دربار کیومرث				
بیشترین حضور بصری در نگارۀ دربار کیومرث			خاک	

۲-۳. تحلیل عناصر چهارگانه در نگاره‌های منتخب سلطان محمد نقاش

در آثار منتخب سلطان محمد نقاش ازجمله، «جشن سده»، «مرگ ضحاک» و«دربار کیومرث»، عنصر آب به‌عنوان نمادی از زندگی، حرکت و پیوستگی حضور دارد. چراکه وجود آب و سیالی آن بیانگر حس پویایی اثر در تخیّل سلطان محمد نقاش است. در تصویرسازی‌های این هنرمند از داستان‌های اسطوره‌ای یا صحنه‌های طبیعت، عنصر آب باظرافتی خاص به کار گرفته‌شده است. در تطبیق با نگارۀهای حاضر می‌توان اظهار داشت که این عنصر به‌طور ظریفی برای القای حس آرامش یا جریان زندگی در بازنمایی تصویری مورداستفاده قرارگرفته است. آب در نگارۀ «دربار کیومرث» در مرکزیت تصویر حضور دارد ولی در نگارۀهای «جشن سده» و«مرگ ضحاک» این عنصر در مرکزیت تصویر نیست و شایان‌ذکر است که در تصاویر یادشده، کمترین حضور مربوط به این عنصر است. با این تفاوت که در نگارۀ «مرگ ضحاک» نسبت به‌کارگیری عنصر آب به نگارۀ «جشن سده» ازلحاظ دید بصری بیشتر است (جدول ۵). باشلار، معتقد است که آب، تخیل را به سمت رؤیاهای عمیق و احساسات لطیف هدایت می‌کند و این ویژگی در آثار سلطان محمد مشهود است. عنصر آب در این آثار، با تکیه‌بر دیدگاه تخیّلی نقاش، هم در ترسیم جریان روایی اثر و هم در القای حس سرزندگی به مخاطب نقش اساسی ایفا می‌کند. این عنصر به‌ویژه در تجلّی گیاهان، ازجمله گل‌ها، کارکردی بنیادین دارد، چراکه آب درنگاه سلطان محمد نقاش، نماد حیات انسان و جانوران برای تداوم زیست است.

جدول ۵. به‌کارگیری عنصر آب در منتخبی از آثار سلطان محمد نقاش.

Table 5. The use of the element of water in a selection of works by the painter Sultan Mohammad Naghash.

عنصر آب	نگارۀ «جشن سده»	نگارۀ «مرگ ضحاک»	نگارۀ «دربار کیومرث»
نگارۀ		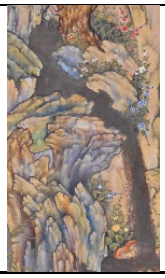	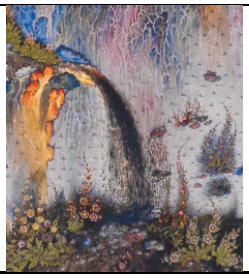

استفاده از رنگ در منتخبی از نگارۀهای سلطان محمد نقاش، همچون رنگ‌های قرمز و نارنجی، نمادی از آتش، حس گرما و شور را منتقل می‌کند. این عنصر در نگارۀهای «معراج پیامبر» و «جشن سده» بیشتر نمود پیداکرده و دلیل آن موضوعات این نگارۀها است چراکه عنصر آتش در «معراج پیامبر» بیانگر عروج به آسمان و در نگارۀ «جشن سده» نمایانگر شادی و لذت است و مطالب ذکرشده در مورد عنصر آتش با نقد تخیّلی باشلار کاملاً همخوانی دارد. سلطان محمد نقاش با آگاهی از نقش این عنصر با موضوعات نگارۀهای فوق، به خلق اثر تخیّلی–مذهبی با استفاده از عنصر آتش در نگارۀ «معراج پیامبر» اقدام کرده است (جدول ۶).

با توجه به حضور متعدد صخره‌ها در نگارۀهای «جشن سده»، «مرگ ضحاک» و «دربار کیومرث» از بُعد بصری می‌توان بیان کرد که عنصر غالب از بین عناصر اربعه، عنصر خاک است. انسان به‌راحتی می‌تواند با خاک ارتباط برقرار کند و آن را در آثار هنری خود به‌کاررفته گیرد. زمین و طبیعت، بستری مناسب برای روایتگری داستان‌ها هستند. سلطان محمد با ایجاد ترکیب‌بندی‌های پیچیده در ساختار عناصر تصویری و استفاده از جزئیات دقیق در طراحی طبیعت، تخیلی عمیق و ارتباطی شاعرانه را با عنصر خاک‌نشان می‌دهد و او بادانش کامل از این ویژگی در تخیل فردی خویش از این عنصر طبیعی (خاک) در آثار یادشده، استفاده کرده است (جدول ۷).

[DOI: 10.61882/jic.8.2.370]
Downloaded from mail.jih-tabriziau.ir at 12:22 +0330 on Saturday October 24th 2026

جدول ٦. به‌کارگیری عنصر آتش در منتخبی از آثار سلطان محمد نقاش.

Table 6. The use of the element of fire in a selection of works by the painter Sultan Mohammad Naghash.

عنصر آتش	نگارهٔ «معراج پیامبر»	نگارهٔ «جشن سده»
نگارهٔ		

جدول ۷. به‌کارگیری عنصر خاک در منتخبی از آثار سلطان محمد نقاش.

Table 7. The use of the element of soil in a selection of works by the painter Sultan Mohammad Naghash.

عنصر خاک	**نگارهٔ «جشن سده»**	**نگارهٔ «مرگ ضحاک»**	**نگارهٔ «دربار کیومرث»**
نگارهٔ			

در تمامی نگارهٔ‌های موردبحث در این پژوهش، عنصر باد با حضور و جهت‌گیری ابرهای پیچان نشان داده‌شده است. آثار سلطان محمد نقاش، با برخورداری از فضای باز و استفاده از عناصر طبیعی، به‌خصوص باد برای ایجاد عمق پیوستگی در نگارهٔ‌ها، حس رهایی و آزادی را القا می‌کند. این ویژگی، تخیل بی‌کران و شاعرانه‌ای را به مخاطب منتقل می‌نماید (جدول ۸).

جدول ۸. به‌کارگیری عنصر باد در منتخبی از آثار سلطان محمد نقاش.

Table 8. The use of the element of wind in a selection of works by the painter Sultan Mohammad Naghash.

عنصر باد	**نگارهٔ «جشن سده»**	**نگارهٔ «مرگ ضحاک»**	**نگارهٔ «دربار کیومرث»**
نگارهٔ			

با توجه به حضور عناصر اربعه ازلحاظ بصری می‌توان چنین بیان کرد که عنصر خاک نسبت به عناصر آب، آتش و باد، بیشترین حضور بصری را در نمونه‌های مطالعاتی این جستار دارا است. عنصر خاک در نگارهٔ‌های «جشن سده»، «مرگ ضحاک» و «دربار کیومرث»، با توجه به پیوند ذهن تخیلی سلطان محمد نقاش با مضامین این آثار و همچنین با درنظرگرفتن وجه دوگانهٔ عناصر اربعه از دیدگاه باشلار، همزمان بیانگر مرگ وزندگی است. در نگارهٔ‌های «جشن سده» و «دربار کیومرث»، عنصر خاک‌نشان دهندهٔ نشاط وزندگی است، درحالی‌که در نگارهٔ «مرگ ضحاک» این عنصر، القاکنندهٔ مرگ است که با موضوع اثر همخوانی دارد. ازاین‌رو، سلطان

[DOI: 10.61882/jic.8.2.370]
Downloaded from mail.jih-tabriziau.ir at 12:22 +0330 on Saturday October 24th 2026

محمد نقاش بیشتر به بحث زندگی و مرگ در تخیّل فردی خود توجه داشته و آن را در قالب عنصر خاک به‌صورت صخره‌های متعدد در نگارۀهای یادشده، به نمایش درآورده است. ازجمله عواملی که در به‌کارگیری این عنصر به لحاظ بیشترین بسامد نقش داشته‌اند، دید تخیلی–اسطوره‌ای سلطان محمد نقاش به موضوع آثار بوده است. این مطلب در نگارۀ «معراج پیامبر» به‌صورت دید تخیّلی–مذهبی در ذهن او پدیدار شده است.

۳. نتیجه‌گیری

در این جستار منتخبی از آثار سلطان محمد نقاش در زمینۀ تعامل میان قوۀ خیال در ارتباط با عناصر اربعۀ با رویکرد پدیدارشناسانه گاستون باشلار موردبررسی قرار گرفت. آن‌چنان‌که مشاهده شد این رویکرد به‌عنوان یکی از شیوه‌های نقد تخیّلی، به دو نوعِ تخیل (مادّی–رسمی) تقسیم می‌شود. حضور عناصر اربعه در نگارۀهای موردپژوهش، نشان می‌دهد که سلطان محمد نقاش عمدتاً از تخیل مادی بهره گرفته است؛ تخیل‌هایی که ریشه در فضای هنری عصر صفوی و الهام گیری از طبیعت داشته و در همۀ بخش‌های آثارش به‌وضوح قابل‌ردیابی است.

دلیل بروز تخیل مادی در آثار وی را چنین می‌توان بیان کرد که او با در نظر گرفتن موضوعات نگارۀها که بیشتر به مسائل مذهبی و اسطوره‌ای اشاره دارند، در انتخاب عنصر غالب بر نگارۀهای خود کوشیده است. در نگارۀهای اسطوره‌ای پژوهش فوق غالب‌ترین عنصر بصری، خاک است که نشان از پیوند انسان با نیاکان خود با توجه به نوع موضوع اثر دارد. این درحالی‌که است که عنصر باد در نگارۀ مذهبی معراج پیامبر بیانگر حس رهایی از زمین و عروج به آسمان‌ها را دارد که سلطان محمد آن را به‌وسیلۀ ابرها در این نگارۀ نشان داده است. مناظر طبیعی در نقاشی‌های سلطان محمد به‌گونه‌ای طراحی‌شده‌اند که حس آرامش ناشی از تخیل، شگفتی و حتی ناآرامی را به بیننده منتقل می‌کنند. بدین ترتیب، آثار سلطان محمد نقاش، نه‌تنها تجلی‌گر زیبایی‌های بصری، بلکه رسانه‌ای برای ادراک عمیق‌ترِ وجود انسان و جهان پیرامون او هستند. مطالعۀ نقد تخیلی در آثار این هنرمند با تکیه‌بر نظریۀ گاستون باشلار، نشان‌دهندۀ تأثیر عمیق تخیل بر فرایند خلق هنر و چگونگی بازتاب آن در آثار هنرمند است.

سپاسگزاری: در طول آماده‌سازی این مقاله، نویسنده‌ها از نرم افزار فتوشاپ برای اهداف تحلیلی نگاره‌ها استفاده کرده‌اند. نویسندگان، محتوای عمومی را بررسی کرده و مسئولیت کامل آن را بر عهده گرفته‌اند.

مشارکت نویسندگان: ایده‌پردازی .S.F: و.K.M؛ روش‌شناسی.K.M.؛ تحلیل رسمی.S.F.؛ تحقیق و بررسی.S.F.؛ منابع.S.F.؛ مدیریت و تنظیم داده‌ها.K.M.؛ نگارش پیش‌نویس اولیه.K.M.؛ بازبینی و ویرایش متن.S.F.؛ تأمین مالی برای این پژوهش صورت نگرفته است» «.K.Mتمام نویسندگان نسخه منتشر شده مقاله را مطالعه کرده و با آن موافقت نموده‌اند.

تامین مالی: این پژوهش هیچگونه بودجه خارجی دریافت نکرده است.

تضاد منافع: تصاویر و مطالب مورداستفاده در این تحقیق، با ذکر منابع، تحت نظر نویسندۀ مسئول و مطابق با شیوۀ نشریه هنرهای صناعی اسلامی انجام‌شده است.

دسترسی به داده‌ها و مواد: تمامی داده‌ها و تحلیل‌های صورت گرفته در طول این پژوهش در این مقاله و فایل‌ها و اطلاعات تکمیلی آن در منابع به تفضیل بیان‌شده است.

References

Abbasi, A., Piraviong, M, & Nikonejhad, M. (2012). A number of meanings of fire in the Timurid Merajnameh, Jaloh Honar Publication, No. 10, pp. 45-60. Doi: 10.22051/jjh.2013.41. [in Persian]

Amini Thani. M, Shamshirgaran, Z S., & Amini, K. (2014). The union of the dual imagination of air and soil in Nasser Khosro's poems based on Gaston Bachelard's literary criticism, Hakim Nasser Khosro Qobadiani Conference, 1st session. [in Persian]

Azhand,Y.(2006). Face of Sultan Mohammad Naqash, Tehran: Art Academy. [in Persian]

Bachelard, G. (1999). Candle Flame, translated by: Jalal Sattari, Tehran: Tos. [in Persian]

Bachelard, G. (1999). Psychoanalysis of fire, translated by Jalal Sattari, Tehran: Tos. [in Persian]

Bachelard, G. (2007). Water and Dreams: A Study of Imagination and Matter, translated by: Ali Najib Ibrahim, introduced by: Adonis, Beirut, Al-Manzamah and Al-Arabiya for Translation.

Bachelard, G. (2018). Candle Flame, translated by: Kamali, M & Shirbache M, Tehran: Roshangan Publications and Women's Studies. [in Persian]

[DOI: 10.61882/jic.8.2.370]
Downloaded from mail.jih-tabriziau.ir at 12:22 +0330 on Saturday October 24th 2026

Bachelard, G. (2018). The Earth and the Daydreams of Comfort, translated by: Qaisar Al-Jalidi, reviewed by: Kazem Jawad, Abu Dhabi, Department of Culture and Tourism, a word.

Bachelard, G. The Earth and the Reveries of Will. Translated by: Kenneth Haltman. Dalls: Dalls Indtitute Publications, 2002, pp: 28-31.

Bachelard, G. The Psychonanalysis of Fire. Translat by: Alan C.M. Ross. Boston: Beacon Press, 1964, pp. 15-18.

Bachelard, G. Water and Dreams: An Essay on the Imagination of Matter (L'Eau et les Rêves). Dallas Institute Publications. 1942, pp.6.

Bachelard, Gaston. "L'Air et les Songes: Essai sur l'imagination du mouvement". Paris: José Corti, 1943, pp. 22.

Canbay, S R. The Shahnama of Shah Tahmasp: The Persian of Kings, New York: Metropolitan Museum of Art, 2011, pp: 27-29-38.

Forozankiya, I., & Staji, I. (2011). Manifestation of fire in mythology and religions. The sixth literary research conference. [in Persian]

Hajhasani, A., & Mahmmudi, F. (2014). Adapting the element of imagination in the text and illustrations of Khavaran-nameh with an approach to the imaginative criticism of Gaston Bachelard, Farhangistan Publication, No. 1, pp.36-62. [in Persian]

Hariri, A., & Chavoshi, M. (2024). Fire in Iranian painting art: Semantics and Namkadin dimension (fire) in Iranian culture. Fatnama Art Studies-2, pp.125-150. Doi: 10.22083 / SSA.2024.440501.1026. [in Persian]

Hormati, H., & Rezapour Moghadam, R. (2018). Literary and artistic analysis of the dream in the text and picture of Tos Siavash's dream story from the perspective of Gaston Bachelar's imaginative criticism, Farhang and Adab Research Journal No. 2, pp.75-94. Doi: 20.1001.1.23225793.1398.15.2.4.3. [in Persian]

Khattat, N. (2003). Nietzsche from Bachelar's perspective, Journal of Human Sciences. No. 39-40, pp.1-16. [in Persian]

Pourshahram, S. (2010). "Research on the element of water in Gaston Bachelard's method of literary criticism" (with an attitude towards the poetry of Kesai Marozi). Comparative literature studies. No. 10, pp. 101-116. [in Persian]

Pourshahram, S. (2014). Literary imagination of the archetype of fire in the story of Siavash from the perspective of Gaston Bachelard, Journal of Fictional Studies, No. 4, pp. 35-45. [in Persian]

Sabiri, F. (2017). Imaginative criticism of the age of water in the adaptation of Nima Yoshij and Badrshaker Al-Siyab's poems based on Gaston Bachelard's theory. [in Persian]

Saeidi, S. (2009). Investigating the four elements of water, wind, earth and fire in elemental poetry, Ormuzd Research Journal, No. 44, pp.4-23. [in Persian]

Taheriniya. A B, Samadi, M., & Kavosi, S. (2011). The element of water in Kanal Ezzedin Manasara's ode Yaghorar based on the critical method of Gaston Bachelard, Contemporary Arabic Literature Review, No. 2, pp. 159-183. Doi: 20.1001.1.23225068.1391.2.2.7.4 [in Persian]

Tahvildari, N. (2006). The elements of nature and the world of imagination in the poems of Sohrab Sepehri, essays on the first consensus of art and the elements of nature (water, soil, air and fire), by Ismail Ariani, Tehran: Art Academy. [in Persian]

آژند، یعقوب. (۱۳۸۴). سیمای سلطان محمد نقاش، تهران: فرهنگستان هنر.

امینی ثانی، مهری، شمشیرگران، زهره سادات و امینی، کیمیا. (۱۳۹۴). اتّحاد تخیّل دوگانهٔ هوا و خاک در قصاید ناصرخسرو بر اساس نقد ادبی گاستون باشلار، همایش حکیم ناصرخسرو قبادیانی دوره ۱.

باشلار، غ. (۲۰۰۷). الماء والأحلام دراسه عن الخیال والماده، تعریب: علی نجیب ابراهیم، تقدیم: أدونیس، بیروت، المنظمه و العربیه للترجمه.

باشلار، غ. (۲۰۱۸). الأرض وأحلام یقظه الراحه، تعریب: قیصر الجلیدی، مراجعه، کاظم جواد، أبوظبی، دائره الثقافه و السیاحه، کلمه.

باشلار، گاستون. (۱۳۷۸). روان‌کاوی آتش، ترجمه جلال ستاری، تهران: توس.

باشلار، گاستون. (۱۳۷۸). شعلهٔ شمع، ترجمه جلال ستاری، تهران: توس.

باشلار، گاستون. (۱۳۹۶). شعله شمع، ترجمه مریم کمالی و محمد شیربچه، تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان.

پورشهرام، سوسن. (۱۳۸۸). «پژوهشی بر عنصر آب درروش نقد ادبی گاستون باشلار» (با نگرشی بر شعر کسایی مروزی). مطالعات ادبیات تطبیقی، شماره ۱۰: ۱۰۱-۱۱۶.

پورشهرام، سوسن. (۱۳۹۳). تخیل ادبی کهن‌الگوی آتش در داستان سیاوش از منظر گاستون باشلار، نشریه مطالعات داستانی، شماره ۴: ۴۵-۳۵.

تحویل‌داری، نگین. (۱۳۸۴). عناصر طبیعت و عالم تخیل در اشعار سهراب سپهری، مقالات اولین هم‌اندیشی هنر و عناصر طبیعت (آب، خاک، هوا و آتش)، به کوشش اسماعیل آریانی، تهران: فرهنگستان هنر.

حاج حسنی، اعظم و محمودی، فتانه. (۱۳۹۳). تطبیق عنصر خیال در متن و نگاره‌های خاوران‌نامه با رویکرد بر نقد تخیلی گاستون باشلار، نشریه نامه فرهنگستان، شماره ۱: ۶۲-۳۶.

حرمتی، حمیده و رضا پور مقدم، رؤیا. (۱۳۹۸). تحلیل ادبی و هنری رؤیا در متن و نگاره داستان خواب دیدن توس، سیاوش را از منظر نقد

[DOI: 10.61882/jic.8.2.370]
Downloaded from mail.jih-tabriziau.ir at 12:22 +0330 on Saturday October 24th 2026

تخیلی گاستون باشلار، نشریه پژوهش‌نامه فرهنگ و ادب، شماره ۲: ۹۴-۷۵. Doi: 20.1001.1.23225793.1398.15.2.4.3

حریری، علی و چاوشی، مظفر علی. (۱۴۰۲). آتش در هنر نگارگری ایرانی: معناشناسی و بعد نمادین (آتش) در فرهنگ ایرانی. فصلنامه مطالعات هنر، شماره ۲: ۱۵۰-۱۲۵. Doi:10.22083/ssa.2024.440501.1026

خطاط، نسرین. (۱۳۸۲). نیچه از نگاه باشلار، نشریه پژوهش‌نامه علوم انسانی. شماره ۳۹ – ۱-۱۶:۴۰.

سعیدی، سهراب. (۱۳۸۷). بررسی عناصر چهارگانه آب، باد، خاک و آتش در شعر عنصری، نشریه پژوهش‌نامه اورمزد، شماره ۴۴: ۲۳-۴.

صبیری، فاطمه. (۱۳۹۷). نقد تخیلی عصر آب در تطبیق سروده‌های نیما یوشیج و بدرشاکر السیاب بر اساس نظریه گاستون باشلار».

طاهری نیا، علی باقر، صمدی، مجید و کاوسی، سبحان. (۱۳۹۱). عنصر آب در قصیده یتوهج کنعان عزالدین مناصره بر اساس روش نقدی گاستون باشلار، نشریه نقد ادب معاصر عربی، شماره ۲: ۱۸۳-۱۵۹. Doi: 20.1001.1.23225068.1391.2.2.7.4

عباسی، علی و پیراویونگ، مرضیه و نیکو نژاد، محبوبه. (۱۳۹۲). چند سویگی معنایی آتش در معراج نامه تیموری، نشریه جلوه هنر، شماره ۱۰: ۴۵-۶۰. Doi:10.22051/jjh.2013.41

فروزان کیا، اسماعیل و استاجی، ابراهیم. (۱۳۸۹). تجلی آتش در اساطیر و ادیان. ششمین همایش پژوهش‌های ادبی.